

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА
Збірник наукових праць
Випуск 11 (22)

Київ 2019

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ: СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються концептуалізації легітимації у працях Г. Зимеля та П. Блау. Ці теоретики концептуалізували легітимацію як складову соціального обміну. Головна ідея: соціальні дієвці обмінюють легітимність на інші цінні ресурси. Часте повторення таких вдалих обмінів створює їх стабільні соціальні структури.

Ключові слова: соціальний обмін, легітимація, легітимність, соціальна структура.

В статье рассматриваются концептуализации легитимации в трудах Г. Зиммеля и П. Блау. Эти теоретики концептуализировали легитимацию как составляющую социального обмена. Главная идея: социальные акторы обменивают легитимность на другие ценные ресурсы. Частое повторение таких удачных обменов создает их стабильные социальные структуры.

Ключевые слова: социальный обмен, легитимация, легитимность, социальная структура.

The paper focuses on conceptualisations of legitimation presented in the writings of G. Simmel and P. Blau. These famous theorists interpreted legitimation as a component of social exchange. The core idea is as follows: social actors exchange legitimacy for other resources that are of value to them. These exchanges, being successful and frequently repeated, create stable social structures for themselves.

Keywords: social exchange, legitimation, legitimacy, social structure.

Деякі з численних концептуалізацій феномену легітимації здійснені в руслі питомого напрямку соціологічного теоретизування, що постав на підґрунті застосування стрижневого поняття соціального обміну. Дж.Тернер вбачає витoki цього напрямку передусім в утилітаристській теоретичній традиції, що склалася в межах класичної політичної економії та соціальної філософії у Великобританії [Turner, 1990: р. 285–287]. Чільні представники цієї традиції наголошували корисливість та раціоналізм як риси соціальних дієвців, їхні мотиви максимізації вигоди та мінімізації втрат як головні спонуки поведін-

ки, соціальну координацію та кооперацію дівців на засадах взаємовигідного обміну цінними ресурсами між ними, лібералізм та невтручання держави (*laissez-faire*) в економічні та соціальні відносини суспільства [Лок, 2001, 2002; Г'юм, 2003; Сміт, 2001; Міл, 2001]. Не менш значущими для розвитку соціологічного теоретизування із приводу соціального обміну Тернер вважає дослідження цього феномену в межах антропології, що їх здійснили Дж.Фрейзер, Б.Маліновський та М.Мос [Turner, 1990: р. 287–291]. Ці теоретики звернули увагу на нематеріальні, або символічні, ресурси як предмет соціального обміну. Зрештою, з науковою творчістю М.Моса пов'язується запровадження структуралістської теоретичної традиції досліджень феномену соціального обміну із наголошуванням на структурах обмінних відносин між дівцями. Досягнення зрілості й довершеності антропологічного теоретичного трактування соціального обміну вбачається у спробах інтерпретації інститутів, соціальної структури, соціальних відносин, культури і загалом соціального порядку [Леві-Строс, 2000a, b]. Вкрай важливим інтелектуальним і концептуальним джерелом соціологічного теоретизування соціального обміну визначено теорію умовних рефлексів І.Павлова та теоретичний спадок основоположників психологічного біхевіоризму Дж.Вотсона та Е.Л.Торндайка [Turner, 1990: р. 287–291]. Йдеться передусім про концептуальну схему «стимул-реакція» (S-R) або «реакція» = f («стимул»), згідно з якою індивід розглядається як реактивна істота, що реагує своєю поведінкою на зовнішні подразники (стимули). Сукупно всі ці концептуальні ресурси, зауважені в межах різних поведінкових та соціальних наук, суміжних із соціологією, уможливили генезу соціологічного теоретизування соціального обміну.

Як питома соціологічну Тернер передусім реінтерпретує «діалектичну теорію соціального конфлікту» К.Маркса – імпліцитну версію теорії соціального обміну, що постала в ХІХ ст. [Turner, 1990: р. 298–299]. При цьому зауважується описаний у ній нееквівалентний обмін праці на життєві засоби між пролетарями та капіталістами. Внаслідок нееквівалентності в обсягах цих обмінюваних ресурсів між зазначеними класами виникає соціальний конфлікт як обмін насильницькими діями між ними.

Водночас ранньою експліцитною версією теорії соціального обміну в соціології вважається теоретизування Г.Зимеля у його праці «Філософія грошей» [Turner, 1990: р. 299–301]. Власне у Зимелевій праці доволі виразно зазначено: «...обмін – це соціологічне утворення *sui generis*, початкова форма і функція міжіндивідуального життя...» [Зіммель, 2010: с. 60]. Обмін трактується як фундаментальне підґрунтя соціального життя, спосіб його перебігу в різних сферах – економічній, політичній, релігійній та інших. Кожна соціальна взаємодія, з погляду Зимеля, може трактуватися як обмін. Обмін є формою існування, співіснування та співпраці індивідів у суспільстві, а також самого суспільства як спільноти цих індивідів: «сам обмін є однією з функцій, яка з простого співіснування індивідів створює їх внутрішній зв'язок, суспільство; адже суспільство не являє собою якусь абсолютну єдність, яка спершу мала б існувати для того, щоб усі окремі відносини його членів – порядкування і підпорядкування, згуртованості, наслідування, поділу праці, обміну, однаково спрямованих нападів і захистів, релігійної спільноти, партійного творення і багатьох інших – виникли б у ньому як носії або в рамках таких відносин. Навпаки, суспільство є нічим іншим, як узагальненням або загальною назвою для сукупності цих спеціальних взаємовідносин. Звісно, окремі відносини можуть вилучатися, а проте “суспільство” все ще зостається, але тільки в тому разі, якщо після усунення одного з них в силі залишається достатньо велике число інших; якби відпали всі вони, то вже не було б і жодного суспільства; саме так, як життя єдності певного органічного тіла може продовжувати існувати ще з тим, що припинилася одна чи інша його функція, тобто взаємодія між його частинами, але більше не існуватиме з тим, що всі вони припинилися – бо «життя» є нічим іншим, як сумою таких сил, що взаємно здійснені в атомах певного тіла. Тому майже двозначним висловом видається те, що обмін спричинює усупільнення: він, радше, є якесь усупільнення, усупільнення тих відносин, існування яких перетворює суму індивідів на соціальну групу, бо «суспільство» тотожне з сумою цих відносин» [Зіммель, 2010: с. 144].

Обмін трактований як усупільнення відносин між індивідами, групами та спілками, тобто злиття багатьох відособ-

лених і роздроблених процесів соціальних взаємодій між ними в єдиний суспільний процес життєдіяльності. Йдеться про вбудовування приватного в публічне, мікросоціального – у макросоціальне, індивідуального – в колективне, волюнтаристського – в інституційне. І це не просто стихійне злиття, скупчування чи зрощування структур, процесів і груп, а їх об'єднання, централізація, згуртування, зосередження та групування згідно з певними різними сеансами, уподобаннями та інтересами, притаманними різним індивідуальним та колективним соціальним дієвцям, що беруть у цьому участь. Обміну тут підлягають різні цінні й дефіцитні економічні, політичні, культурні і соціальні ресурси. Виробничі активи і гроші, влада і вплив, посади та авторитет, довіра, визнання, прихильність, підтримка, позитивні емоції і почуття – все, що цінується індивідами та групами, є предметом обміну між ними.

З цього погляду Г. Зимель запропонував власне тлумачення процесу легітимації: «Суспільна необхідність спонукає або легітимує певні способи поведінки індивідів; вони доречні й існують спочатку суто через доцільність. Однак із появою права сенс їх стає зовсім іншим; тепер вони реалізуються тільки тому, що зумовлені спонукою та підтримуються правом...» [Зиммель, 1996: с. 487–488]. Тут ідеться про вихідне джерело легітимності та відповідну соціальну легітимацію, які лише згодом, мірою їх ціннісного й нормативного усталення в суспільстві можуть набути ціннісно-раціонального, нормативно-правового та релігійного характеру. Таким первісним джерелом є певна суспільна потреба в якомусь соціальному суб'єкті, об'єкті або процесі. Якщо зазначені соціальний суб'єкт, об'єкт або процес здатні задовольнити цю потребу в перебігу соціального обміну, то в такий спосіб вони виправдовують своє існування і стають прийнятними (тобто набувають легітимності в соціальному доквіллі). Інакше кажучи, затребуваність, а відтак корисність або функціональність певного соціального суб'єкта, об'єкта або процесу в соціальному просторі обмінюється на його прийняття і визнання слухним, тобто легітимним. Легітимність тут постає як предмет обміну.

Ще одне трактування легітимації в контексті соціологічного теоретизування соціального обміну запропонував П.М. Блау,

який увиразнив структурний вимір обмінних процесів у суспільстві [Блау, 1972, 1996]. Свою основну працю із викладом цього трактування «Обмін і влада в соціальному житті» (1964) він починає із визначення проблеми, яку намагається розв'язати: «Проблема полягає в тому, щоби вивести соціальні процеси, що керують складними структурами співтовариств і суспільств, із більш простих процесів, котрі охоплюють повсякденне спілкування індивідів та їх міжособистісні відносини» (цит. за: [Гернер, 1985: с. 383]). У цьому визначенні наявне виразне окреслення наміру подолання принаймні двох теоретичних дихотомій соціологічного аналізу: макросоціальне – мікросоціальне, структура суспільства – міжіндивідуальна взаємодія. Зазначений намір втілюється на засадах синтезу положень теорії соціального обміну Дж.К.Гоманса, структурного функціоналізму Т.Парсонса, теорій конфлікту Р.Дарендорфа та Л.Козера, символічного інтеракціонізму Дж.Г.Міда.

Осердям теоретичного синтезу Блау стала Гомансова концептуальна модель соціального обміну [Хоманс, 1984, 1996]. Соціальний обмін він розуміє як особливий тип взаємних соціальних дій, що мають на меті отримання винагороди та уникнення покарання, вчиняються з мотивів вигоди – цінних для дівців підсумкових наслідків взаємодії. При цьому Блау враховує і обставини, що ускладнюють перебіг такого обміну: неоднозначність ціннісних уподобань дівців, множинність їхніх мотивів, непослідовність в оцінному осмисленні можливостей та неповну поінформованість, їхні соціальні зобов'язання та обмеження. З огляду на ці обставини він визначив сім основних принципів, згідно з якими, на його думку, відбувається соціальний обмін. У викладі Дж.Гернера зміст цих принципів такий:

1. «Чим більшу вигоду людина очікує від іншого, здійснюючи певну діяльність, тим імовірніше, що вона здійснюватиме цю діяльність».
2. «Чим більшою кількістю винагород людина обмінялася з іншою особою, тим імовірніше виникнення подальших актів обміну завдяки взаємним зобов'язанням, що виникають і спрямовують їх».
3. «Чим частіше порушуються під час обміну взаємні зобов'язання, тим меншу владу мають партії, схильні до негативного санкціонування осіб, що порушують норми взаємності».

4. «З наближенням моменту винагороди, що є результатом певної діяльності, ця діяльність падає у ціні й імовірність її здійснення знижується».

5. «Чим більше встановилося відносин обміну, тим імовірніше, що керувати цими відносинами будуть норми “справедливого обміну”».

6. «Чим менше дотримуються у відносинах обміну норми справедливості, тим менше влади мають партії, схильні до негативного санкціонування тих осіб, які порушують ці норми».

7. «Чим стабільніший та збалансованіший характер мають відносини обміну між соціальними одиницями, тим менш збалансованого і стабільного характеру набувають інші відносини обміну» [Тернер, 1985: с. 348, 349, 350].

Сукупність цих взаємопов'язаних принципів системно відбиває логіку концептуалізації процесів соціального тяжіння, конкуренції, диференціації, інтеграції та опозиції як основних складових соціального обміну. Вихідною передумовою останнього є корисливість: сподівання винагороди спонукає дієвців до відтворення взірців винагороджуваних соціальних дій. На підґрунті такого сталого відтворення виникають соціальні норми взаємності, що впорядковують і роблять більш передбачуваним перебіг обміну. Ці норми задають певне належне співвідношення (баланс) вкладень учасників обміну та отриманих ними навізацій винагород, тобто є запоруками втілення соціальної справедливості як збалансованості обмінних відносин. Чинність норм взаємності соціального обміну має суб'єктивні та об'єктивні підвалини. Суб'єктивні підвалини складають притаманні кожній людині відчуття та розуміння справедливості, що їхній зміст значною мірою задає панівна в цьому суспільстві система цінностей. Водночас об'єктивною підвалиною дієвості норм слугують покарання. До застосування покарань вдаються передусім учасники соціального обміну, що зазнають збитків у його перебігу внаслідок порушення норм із боку їхніх контрагентів. Разом із тим на певному етапі розвитку відносин обміну виникають спеціалізовані організаційні структури, що примусово забезпечують дотримання норм взаємності через офіційне здійснення каральних заходів. Таким чином, окремі випадки соціального обміну внаслідок усталення та унормування інституціуються, а саме перетворюються на сталі нормативні системи взаємності.

Тобто на підставі узвичаєння в суспільстві певних соціальних дій та взаємодій постає його соціальна структура.

У перебігу соціальної життєдіяльності дієвці залучені у множині розгалужених мереж соціального обміну. Через це одночасні збалансування та стабілізація всього розмаїття відносин обміну неможливі з огляду на брак необхідних для цього ресурсів – матеріальних засобів, коштів, знань, часу, уваги, терпіння тощо. Дієвці вимушені обирати із всієї сукупності пріоритетні для себе напрями соціального обміну й нехтувати рештою. Кожен такий вибір має свою ціну: окрім принесення певної вигоди на преферентних напрямках обміну він завдає також неминучих збитків на знехтуваних напрямках. За все в житті доводиться платити. Життя постає як сукупність дилем, тобто проблем, що не мають оптимального розв'язання: підтримання балансу і стабільності одних відносин обміну як передумов його успішності можливе коштом виникнення дисбалансу й напруженості в інших відносинах як загроз їх руйнування. Отже, структури соціального обміну не можуть уникнути дисбалансів і напруженості.

Дисбаланс та напруженість відносин обміну є передумовами соціальних конфліктів і докорінних змін соціальних структур і систем. Такою передумовою може також прямо або опосередковано послугувати нерівномірність у володінні цінними ресурсами. У межах структур соціального обміну його учасники диференціюються за мірою володіння цінними ресурсами, що можуть підлягати обміну і бути винагородою – грошима, соціальним схваленням, повагою та поступками. Йдеться про ієрархії багатства, соціального престижу та влади. Зокрема, влада у контексті відносин соціального обміну трактована як можливість і спроможність дієвця отримувати від інших дієвців винагороди у вигляді їхніх поступок своїм вимогам, пропонуючи навзаєм різні цінні ресурси або вдаючись до примусу. Загалом зазначені ієрархії учасників обміну насправді переплетені. Ця обставина створює певні можливості для зниження загроз напруженості та конфліктів у структурах соціального обміну. Таке зниження можливе через: 1) залучення в обмін певними ресурсами інших, альтернативних ресурсів для підтримання балансу та вирівнювання дисбалансу; 2) ціннісно-нормативне санкціонування дисбалансів структури соціального обміну як життєво

необхідних для виживання і розвитку людської спільноти. Наприклад, дисбаланс в обміні поступками чужим вимогам, наявний у владних відносинах, може стати стерпним для непривілейованих (підлеглих) учасників унаслідок набуття владою авторитетності. Йдеться про легітимацію влади у формі авторитету на підставі досягнення нормативного консенсусу в перебігу соціального обміну або на підґрунті заздалегідь наявних спільних цінностей усіх учасників. Влада може набутися легітимації, якщо вона, наприклад, у змозі впорядковувати обмін, бути запорукою його збалансованості згідно із загально визнаними цінностями та нормами.

Із приводу легітимації Блау зазначає, що вона – «не просто толерантність і схвалення, але активне ствердження та закріплення соціальних взірців спільними цінностями або такими, що існували раніше, або такими, що виникають у колективі в перебігу соціальної взаємодії» (цит. за: [Тернер, 1985: с. 356; Turner, 1990: р. 336]). Тут ідеться про два види легітимації: 1) безпосередню соціальну легітимацію, що її джерелом є непривілейовані учасники обміну; 2) ціннісну легітимацію, що сягає своїми витокami вже чинних або наново запроваджених цінностей і реалізується опосередковано через ціннісні орієнтації учасників обміну в їхній поведінковій активності. Соціальну легітимацію через толерування та схвалення у контексті теорії обміну Блау можна трактувати як винагороду, при цьому можлива зворотна дія – делегітимація через нетолерування та несхвалення як, відповідно, покарання. Залежно від міри збалансованості (справедливості) соціального обміну його учасники можуть вдаватися до винагороди легітимацією та покарання делегітимацією. Легітимність, таким чином, є цінним ресурсом, що його можна обмінювати на інші цінні ресурси. Причому обмінювати легітимність на інші ресурси можуть учасники соціального обміну, які є і суб'єктами, і об'єктами легітимації. Суб'єкти легітимації надають легітимність іншим, а об'єкти – конвертують свою легітимність у щось інше, наприклад матеріальні ресурси.

Порівняно із зауваженою соціальною легітимацією ціннісна легітимація зазвичай має більш сталі підвалини, вкорінені в культурі. Якщо передумовою першої стає корисливість та поточний успішний обмін цінними ресурсами, то передумовою другої є численні попередні успішні обміни, внаслідок яких

усталилися цінності як джерела легітимації. Усталені цінності поряд із раціональною корисливістю самі по собі стають мотивами легітимації соціальних об'єктів, суб'єктів і процесів.

Цінності, що є спільними для учасників соціального обміну, та ґрунтована на них ціннісна легітимація мають неабияке значення на макросоціальному рівні його перебігу. Макросоціальний обмін характерний ускладненими мережами взаємодій. Згідно із Блау, ці взаємодії відбуваються між різними типами макроструктур, різними підструктурами цих макроструктур, а також індивідами, які належать до зазначених підструктур*. Макроструктури існують на підставі обміну між їхніми підструктурами, а підструктури – відповідно, внаслідок обміну між індивідами. Тобто мережі мікросоціального обміну через поєднання і розширення утворюють мережу макросоціального обміну. Однак відносини обміну на цих двох структурних рівнях мають певні відмінності. Якщо мікросоціальний обмін є безпосереднім і міжособистісним, то макросоціальний – структурно опосередкованим, непрямим. Таке опосередкування власне й уможлиблюють спільні цінності учасників обміну. Цінності становлять сукупність своєрідних спільних мірил очікуваних у перебігу обміну винагород, його взаємності та справедливості. Без таких спільних мірил обміну неможливі виникнення, існування та розвиток соціальних макроструктур: цінності задають певний спільний сенс залучення до неперсоніфікованих мереж обміну для осіб, груп, організацій і спільнот. Адже на відміну від вигоди в мікросоціальному обміні вигода від залучення до опосередкованого часом і простором макросоціального обміну не завжди є негайною і явною (очевидною). Саме спільні цінності компенсують учасникам макросоціального обміну відсутність у ньому переконливої доцільності й важливості. У такий спосіб, тобто через ціннісну легітимацію, забезпечується соціальна солідарність та інтеграція в межах розгалужених макроструктур обміну.

Разом із тим спільні цінності також кодифікуються у норми та санкції, що підтримують їх чинність. Ідеться про виникнен-

* Як різні типи підструктур Блау виокремлює чотири загальні рівні соціальної організації: соціальні категорії (стать, покоління, раса) та спільноти (наприклад, територіальні самоврядні громади), організовані колективи (від неформалів до бюрократій) та соціальні системи (зокрема, економічну і політичну).

ня соціальних інститутів, що: 1) координують, формалізують та регулюють непрямий обмін; 2) усталюють опосередковані мережі обміну на засадах вигоди для більшості його учасників; 3) відтворюють мережі обміну в часі завдяки соціалізації та подальшому залученню в них нових учасників. Дієвість соціальних інститутів залежить від готовності учасників обміну відтворювати в його перебігу інституційовані взірці вкладень, винагород і покарань. Своєю чергою, така готовність залежить від визнання, тобто легітимації, учасниками обміну соціальних інститутів. Умову легітимації соціальних інститутів становить забезпечення ними життєвих потреб індивідуальних і колективних учасників обміну.

Незадоволення потреб, нереалізація інституційованих цінностей та неінституційованість окремих спільних цінностей виявляються в перебігу обміну як брак очікуваних учасниками винагород, як його дисбаланс. Похідні звідси напруженість, опозиція та конфлікт можуть спричинити перебудову соціальних макроструктур і систем обміну. Зрештою, баланс на одних ділянках складних мереж макросоціального обміну досягається ціною втрати або неможливості підтримання балансу на інших таких ділянках. Через це макроструктури та системи обміну завжди перебувають у стані динамічної рівноваги, яка може бути безповоротно порушена. Загрози такого порушення виходять зазвичай із боку опозиції, що домагається реалізації неінституційованих спільних цінностей через перебудову наявних мереж і чинного порядку макросоціального обміну та розподілу цінних ресурсів. Сприятливими обставинами для дій опозиції є конкуренція між соціальними спільнотами та організаціями з приводу доступу до цінних ресурсів, нерівність між ними в мірі такого доступу, колективні почуття несправедливості, гноблення та знедоленості. Однак дезінтеграційні наслідки конкуренції та нерівності певною мірою компенсуються завдяки інтеграційним наслідкам спеціалізації соціальних спільнот та організацій у різних сферах діяльності: спеціалізація зумовлює ексклюзивне володіння окремими цінними ресурсами, а отже неминуче приводить до виникнення обміну ними і до ресурсних взаємозалежностей. Водночас усталений порядок макросоціальних мереж обміну підтримують привілейовані учасники останнього та чинна влада на підставі підконтрольних силових ресурсів,

а також засобів соціалізації й інтерналізації панівних цінностей. Успішна соціалізація та інтерналізація вможливають ціннісну та поточну соціальну легітимацію чинного порядку обміну ресурсами. Отже, від легітимації як чинника усталення структур обміну залежить існування і перспективи розвитку складно організованих динамічних соціальних систем.

Джерела

Блау, П.М. (1972). Исследование формальных организаций. В Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. (сс. 93–105). Москва. Прогресс.

Блау, П.М. (1996). Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель. В Американская социологическая мысль : тексты. (сс. 7–28). Москва. Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления.

Г'юм, Д. (2003). Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. Київ. Вид. дім «Всесвіт».

Зіммель, Г. (2010). Філософія грошей. Київ. Промінь.

Зиммель, Г. (1996). Общине. Пример чистой, или формальной, социологии. В Избранное. Т. 2: Созерцание жизни. (сс. 486–500). Москва. Юрист.

Леві-Строс, К. (2000а). Первісне мислення. Київ. Український Центр духовної культури.

Леві-Строс, К. (2000б). Структурна антропологія. Київ. Основи.

Лок, Дж. (2002). Розвідка про людське розуміння. Харків. Акта.

Міл, Дж. С. (2001). Про свободу: Есе. Київ. Видавництво Соломії Павличко Основи.

Сміт, А. (2001). Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ. Port-Royal.

Тернер, Дж. (1985). Структура социологической теории. Москва. Прогресс.

Хоманс, Дж. К. (1996). Возвращение к человеку. В Американская социологическая мысль: тексты. (сс. 45–59). Москва. Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления.

Хоманс, Дж. (1984). Социальное поведение как обмен. В Современная зарубежная социальная психология: тексты. (сс. 82–91). Москва. Издательство Московского университета.

Turner, J.H. (1990). The Structure of Sociological Theory. 5th ed. Belmont, CA. Wadsworth.